

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ-ВАРНА

С УЧАСТИЕТО НА МУЗЕИТЕ
В ТОЛБУХИН И СИЛИСТРА

КНИГА XII (XXVII)

BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL DE VARNA

AVEC LA PARTICIPATION DES MUSÉES
DE TOLBUHIN ET SILISTRA

TOME XII (XXVII)

1976

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ГЕОРГИ БАКАЛОВ“ — ВАРНА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА АРМЕНСКАТА ЦЪРКВА „СВ. СТЕПАНОС“ В ГРАД ПРОВАДИЯ

Ара Маргос

Известно е, че в гр. Провадия през XVII—XIX в. е съществувала арменска колония, която имала своя църква.¹ Пръв за нея съобщава пътешественикът Симеон дбир Лехац, който през 1608 г. отбелязва, че «арменците в града имат свой молитвен дом».² Полският дипломат Ян Гнински, посетил арменската църква в 1677 г., пише за нея: «Тя заема по-голямо място от римската (става дума за дубровнишката църква в Провадия — б. А. М.), но по отношение на поддръждането и чистотата беше несравнено по-бедна».³ От писмени извори се знае, че тази църква се е наричала «Св. Степанос» (Св. Стефан).⁴

Според Никифор Ганев до построената в 1844 г. българска църква «Св. Никола» в махалата «Вароша» се намирали развалините на една «кивгирена църква», за която по предание се е знаело, че е била арменска. След Освобождението нейните основи били разкопани и каменните блокове употребени за направа на камбанария на «Св. Никола» и за ограда на мястото, превърнато в двор на българската църква. При тези изкопни работи пред олтара на църквата била намерена мраморна надгробна плоча с арменски надпис от 1708 г.⁵

С цел да се разкрият и проучат останките на тази църква Археологическият музей в гр. Варна извърши през 1973 и 1974 г. разкопки в двора на вече съборената църква «Св. Никола».

В резултат на тези проучвания бяха разкрити основите на еднокорабна и едноапсидна църква с дължина 14,70 м и широчина 9,10 м (табл. I). Основите са дебели 0,90 — 1 м, изградени от необработени камъни със спойка от кал, а стените — с хоросан. В апсидата, която обхваща цялата източна стена на църквата, е включена предната част от голям скален блок с обработено лице, с дължина 4,70 м и височина 1,70 м. Останалата част от апсидната дъга е била оформена от двете страни на скалния блок с каменен градеж (табл. II, 1). Част от градежа на източната стена на височина над 1,70 м е лежал на скалния блок, върху който са запазени леглата на каменните блокове. В южната половина на скалния блок на височина 0,70 м от нивото на пода на църквата е издълбана ниша (с вис. 0,55 м, шир. 0,76 м и дълб. 0,38 м), предназначена за диаконикон (табл. I и II, 1). Северната стена на места сега напълно липсва. На нея се намира входът на църквата, широк 1,70 м. Към него води калдъръмена пътека, широка 1 м (табл. II, 3). На 1,20 м западно от апсидата и на дълбочина 0,40 м бе открито зидано от тухли хранилище със сферична форма (диам. и вис. 0,60 м), пълно с пепел и турски керемиди. Възможно е то да е било скришницата на църквата.

До северния зид на наоса бе разкрито помещение с дължина 5 м и широчина 1,90 м, конструктивно свързано с него. Входът на това помещение не можа да се установи, но по всяка вероятност в него се е влизало от наоса. Очевидно то е служило за баптистерий (табл. I и II, 2).

В църквата на дълбочина от 0,50 до 0,90 м бяха открити 18 погребения на мъже, жени и деца. Върху четири гроба имаше масивни надгробни каменни плочи (табл. II, 5). Върху едната от тях е запазен полуизтрит вдълбан триреден арменски надпис, от който се чете: «Това е гробът за покой на . . . I . . . (година)». От годината е запазена само буквата, означаваща числената стойност на стотиците, поради което надгробната плоча не може да бъде датирана по-рано от 1651 г. и не по-късно от 1750 г. Скелетите са ориентирани изток-запад. Ръцете са скръстени върху гърдите или коремната област (табл. II, 4). В гроб № 5 с детски скелет се откри малка гривна от синьо стъкло (табл. III, 3). Две гривни от черно стъкло се намериха върху лявата ръка и женски скелет в гроб № 7 (табл. III, 1 и 2), а в гроб № 6 се намериха части от гайтан, вероятно от обшивка към дреха. На челната и тилната част на черепа на скелета в гроб № 16 бяха открити останки от метализирана тъкан.

¹ Подробно за тази колония вж. у А. Маргос. Изчезналата арменска колония в гр. Провадия. ИВАД, XIV, 1963, с. 93—102.

² А. Маргос. Пътни бележки от българските земи на арменския пътешественик от XVII в. Симеон дбир Лехац. ИПр, кн. 2, 1966, с. 106.

³ Г. Първев. Полски пътепис за българските земи от 1677 г. ИБид, XXVIII, 1972, с. 355.

⁴ А. Маргос. Цит. съч., с. 100.

В насипа на църквата бяха намерени значително количество фрагменти от кухненска и трапезна керамика от XVII—XIX в.: гърнета, гювечи, стомни, ибрици, блюда, паници, кани, чаши, филджани.

Гърнетата обикновено са без глазура отвън и украсени със спирали, вълнообразни линии или концентрични окръжности, нанесени с бяла ангоба (табл. III, 16). Ибриците често са глазирани само при устието на чучура. При стомните украсата се състои от околоръстно нанесени с бяла ангоба пояси или врязани вълнообразни линии, скачени полуокръжности, набоден орнамент, покрити на интервали с петна от цветна глеч (табл. III, 13). Между гювечите се срещат отделни екземпляри с щамповани околоръст устието геометрични мотиви (табл. III, 17).

По-богата е украсата на трапезната керамика. При паниците, блюда и каните освен сграфито украса (табл. III, 14, 19, 20, табл. IV, 13—15) се среща и петниста украса (табл. IV, 17), понякога с полихромна глазура. Отделни екземпляри паници и блюда имат мраморовиден орнамент (табл. IV, 16). Особено характерни при този вид съдове са разнообразните по вид орнаменти, нанесени подглазурно чрез ангоба (табл. III, 11, 15, табл. IV, 12).

Между откритата керамика има и няколко къса от фаянсови панички, филджани и чаши, украсени с рисунки в бледокобалтов цвят (табл. IV, 7, 9, 11) или със ситни стилизирани цветя с черни контури и оцветени в лимоновожълто, доматеночервено, тревистозелено, синьо и виолетово (табл. IV, 1—4). Те са типични за производството на Кютахия⁶ и могат да бъдат отнесени към XVIII в. Само един фрагмент от фаянсена чашка принадлежи на производството на Изник (табл. IV, 5). Трябва да споменем и за няколко къса от порцеланови чашки (табл. IV, 6, 8, 10). У нас образци на фаянс от Изник и Кютахия са намерени в София,⁷ Варна,⁸ Несебър⁹ и Свищов.¹⁰

Между находките от църквата са и 26 броя глинени лули, пет от които са щамповани с печатчета със старотурски надписи (табл. III, 4—10).

Особен интерес представляват големият брой облицовъчни фаянсови плочки, намерени в баптистерия. Според формата и украсата те са три вида:

1. Правоъгълни, с размери: дълж. до 0,19 м, шир. 0,117 м и деб. 0,01—0,011 м. (табл. V, 1). Между два срещуположни сложни растителни орнамента в кобалтовосин цвят е централният мотив — кипарис, от двете страни обхванат от цветя с дълги стъбла (метличини?), рисувани с черен контур и оцветени в тюркоазено. По дължината плочката е обрамчена с преплетен растителен орнамент, нанесен с черни шрихи и оцветен в същия тон.

2. Правоъгълни, с размери: запазена дълж. до 0,16 м, шир. до 0,09 м и деб. от 0,008 до 0,014 м (табл. V, 2). Централният мотив се състои от вълнообразно извит ластар с перести листа (лоза?), с бордюри, изпълнени с редуващи се кръгли цветчета. Цялата композиция е в наситен кобалтов цвят.

3. Квадратни, с размери: дълж. и шир. 0,19 м, деб. от 0,009 до 0,012 м (табл. V, 3). Украсата се състои от геометризирани растителни мотиви, разположени симетрично в ъглите, между които стои едър цвят. Цялата композиция е оцветена в наситено кобалтово.

Плочките са били монтирани на северната стена на баптистерия, върху хоросанена подложка и са образували пано. Някои от плочките имат кръгли дупки, вероятно за по-плътното им прикрепване. Тези с квадратна форма (табл. V, 3) са изпълвали централната част на паното. Правоъгълните от втория тип, очевидно, били използвани за рамкиране на композицията. Малкият брой плочки от първия тип дава основание да допуснем, че те са образували отделно петно или петна в паното.

Орнаментите и при трите вида плочки са нанесени върху предварително покрита

⁵ За тази плоча и надписа върху нея вж. А. Маргос. Цит. съч., с. 98—99.

⁶ G. Migeon et A. B. Sakisian. La céramique d'Asie Mineure et de Constantinople du XIV au XVIII s. Paris, 1923, p. 45; Э. К. Кверфельдт. Керамика Ближнего востока. Ленинград, 1947, с. 122—123; К. Отто-Догл. Türkische Keramik. Анкара, 1957, S. 163; Ю. Миллер. Художественная керамика Турции. Ленинград, 1972, с. 164.

⁷ М. Станчева. Турски фаянс от София. ИАИ, XXIII, 1960, с. 123, табл. IX, XIV, 82.

⁸ Материалите в Археологическия музей — Варна, непубликувани.

⁹ Материалите в Градския музей — Несебър, непубликувани.

¹⁰ В. Вълков. Разкопки на калето в гр. Свищов. Археология, IV, кн. 4, 1962, с. 15, обр. 11 и 12.

с бяла ангоба повърхност, след което са облети с безцветна прозрачна глеч. Белият фон обаче не е много чист, а глазурата понякога е с мехурчета.

Композициите са изпълнени в студени тонове — кобалтов и тюркоазен. Орнаментите са опростени, схематизирани и сковани. При първия вид плочки рисунката е с черен контур, а нанесеният тюркоазен цвят е размит. Кипарисите са запълнени с мрежест орнамент. Всички тези особености ги определят като производство на керамичния център Кютахия. Съвсем близък паралел на втория вид плочки са тия от джамията «Хисар бей» в гр. Кютахия, датирани от 1749 г.¹¹ Всичко това дава основание да отнесем откритите фаянсови плочки в арменската църква в Провадия макар и най-общо към XVIII в.

Заслужава внимание обстоятелството, че у нас за пръв път се откриват облицовъчни плочки. Такива са открити при разкопките на княжеските дворци в Яш и Суцава.¹² Като декоративен елемент в култовата архитектура ги намираме в ред джамии и тюрбета в Цариград, Бруса, Одрин и др.,¹³ но и също в арменската патриаршеска църква в Ерусалим.¹⁴ Намирането на такива плочки в арменската църква в Провадия трябва да се обясни с връзките между местните арменци с Кютахия, в чиито работилници за производство на фаянс са работили предимно арменски майстори.¹⁵

Откритият археологически и епиграфски материал при разкопките, както и писмените сведения за арменската църква в Провадия дават основание тя да бъде датирана в XVII в., най-вероятно от първата половина. Църквата е съществувала до Руско-турската война от 1828/1829 г., когато арменската колония в града окончателно се разпръсква.¹⁶

¹¹ K. Otto-Dorn. Op. cit., S. 165, Abb. 91.

¹² A. I. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu. Săpăturile arheologice de la curtea domnească din Iași. Arheologia Moldovei, V, 1967, p. 259, 262, fig. 65—66; C. Nicolescu. Ceramică otomană de Iznik din secolele XVI—XVII găsită în Moldova. Arheologia Moldovei, V, 1967, p. 295—297, fig. 8—10.

¹³ K. Otto-Dorn. Op. cit., S. 112, 114, Abb. 18, 19, 21, 23, 25, 54—56, 61, 62.

¹⁴ Ibid., S. 164—165; A. Lane. Later Islamic Pottery. London, 1957, p. 64.

¹⁵ K. Otto-Dorn. Op. cit., S., 163.

¹⁶ A. Маргос. Цит. съч., с. 101.

DIE ARMENISCHE KIRCHE HEILIGER STEPANOS IN DER STADT PROVADIJA

Ara Margos

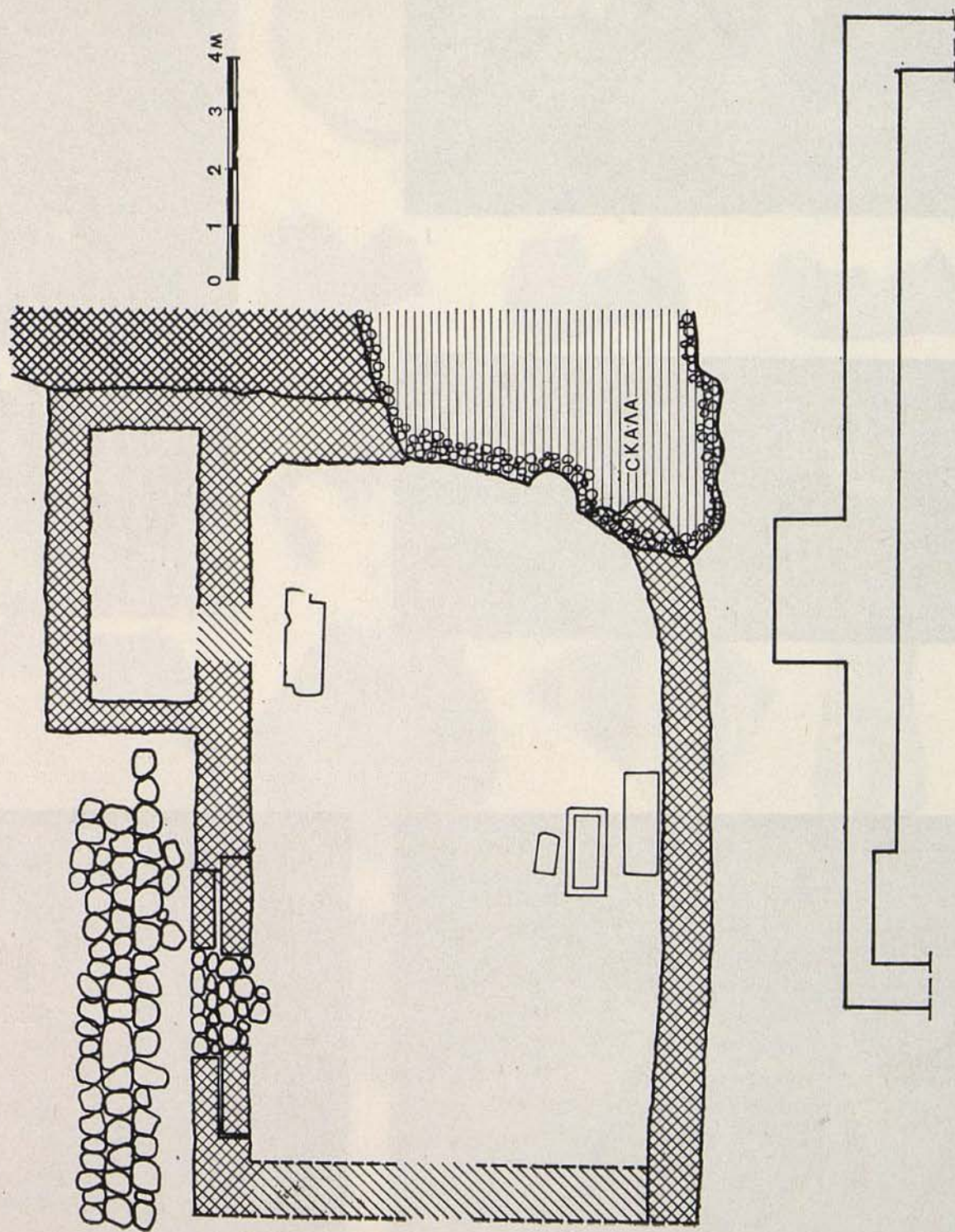
Zusammenfassung

In den Jahren 1973—1974 wurden die Grundmauern der armenischen Kirche Heiliger Stephanos in der Stadt Provadija freigelegt, die in das 17. Jahrhundert datiert ist. Die einschiffige Kirche mit einer Apsis ist 14,70 m lang und 9,10 m breit. Die Apsis schließt einen großen, an der Vorderfläche bearbeiteten Felsblock ein, in den eine als Diakonikon benutzte Nische ausgehöhlt ist. An der östlichen Hälfte der Nordwand des Naos wurde ein Raum (5×1,90 m) entdeckt, der konstruktiv mit der Kirche verbunden ist und wahrscheinlich als Baptisterium gedient hat.

Bei den Ausgrabungen in der Kirche sind 18 Bestattungen entdeckt worden. Auf vier Gräbern sind massive Steinplatten erhalten. Auf einer davon ist eine halb verwischte armenische Inschrift zu sehen, die in die Jahre 1651 bis 1750 datiert werden kann.

Zu den in der Kirche geborgenen Funden gehören Fragmente örtlicher Keramik, Scherben von Kütahya- und Iznik-Fayencetassen, Tonpfeifen und andere aus dem 17. bis 19. Jahrhundert. Besonderes Interesse erwecken zahlreiche im Baptisterium entdeckte Scherben von Fayence-Fliesen aus Kütahya die nach Form und Muster in drei Arten einzuteilen sind. Die Fliesen sind wahrscheinlich im 18. Jahrhundert erzeugt worden.

ТАБЛИЦА I

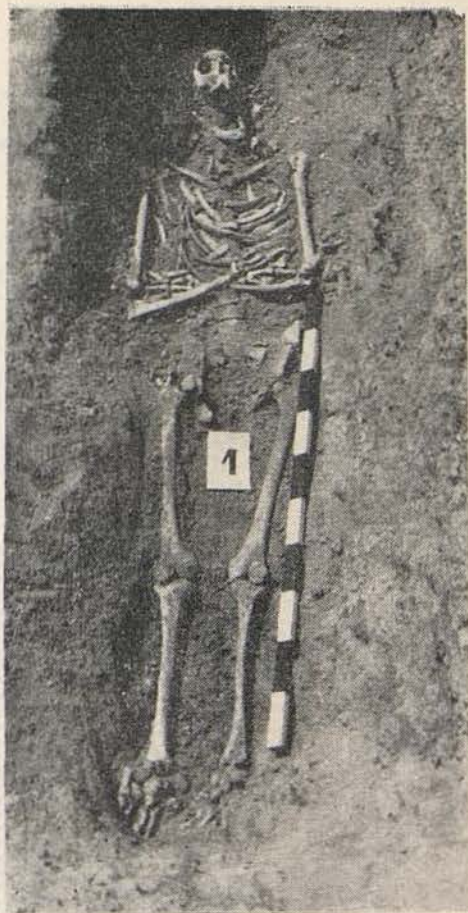

1

2

4

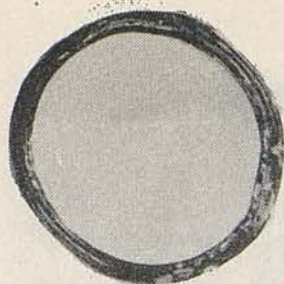
3

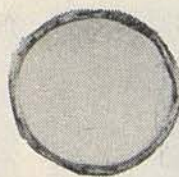
5

1

2

3

4

5

6

7

8

11

12

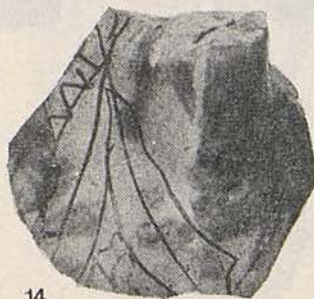
9

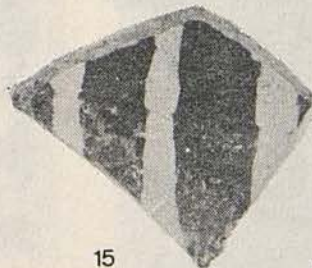
10

13

14

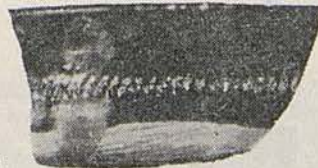
15

16

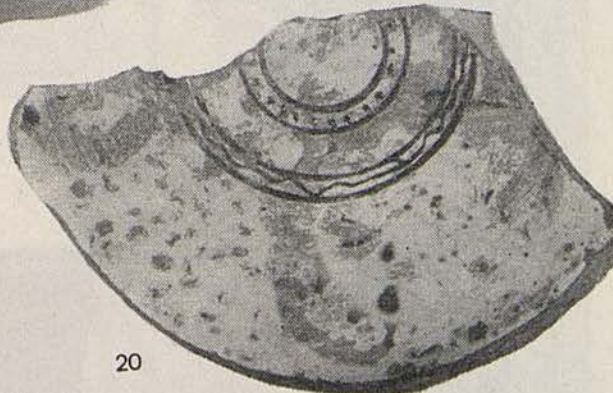
17

18

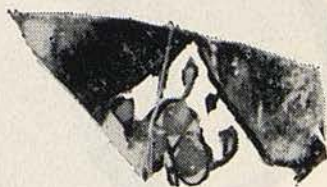
19

20

1

2

3

4

5

9

6

7

8

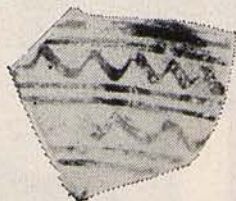
10

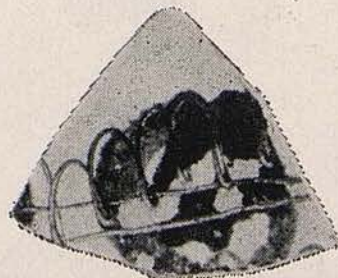
11

12

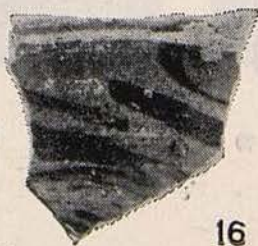
13

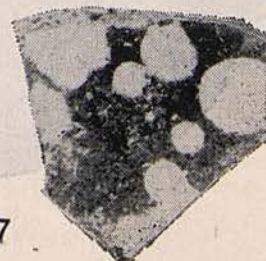
14

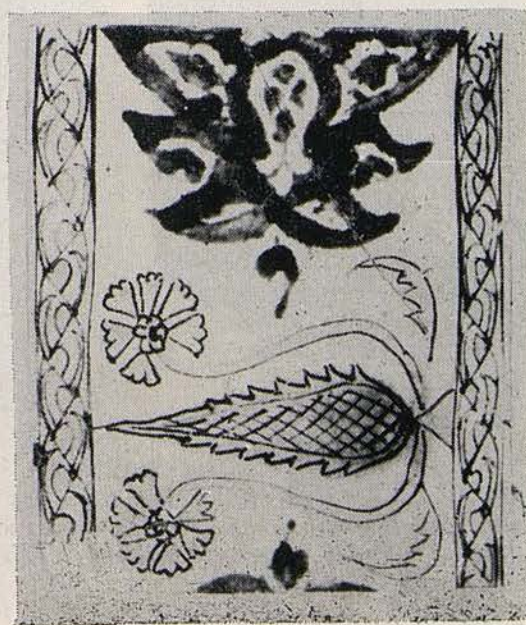
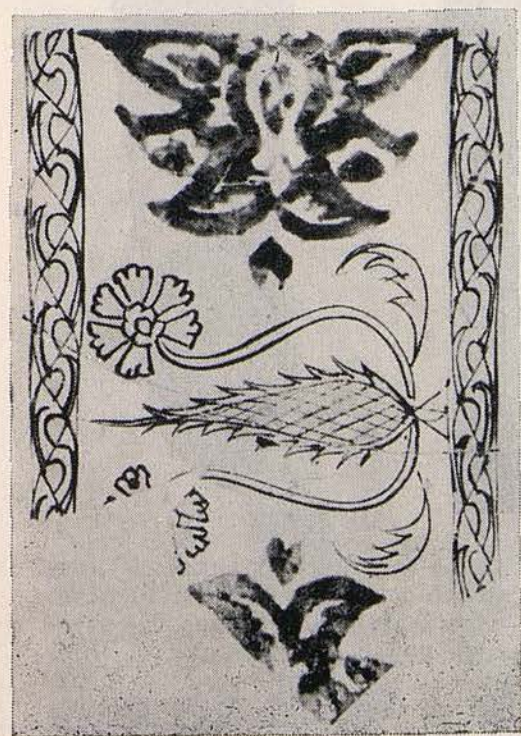
15

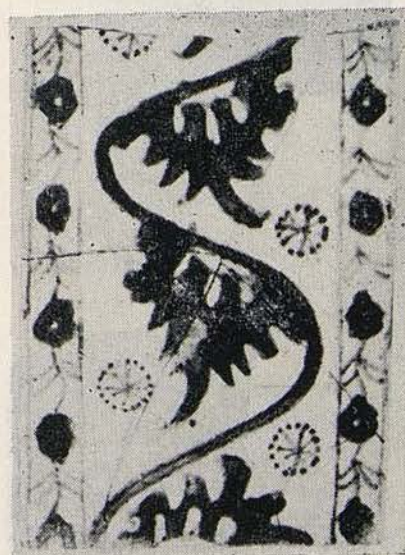
16

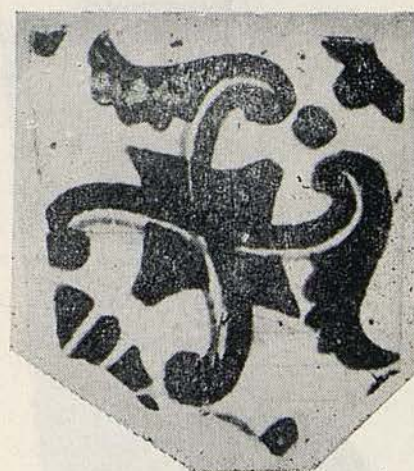
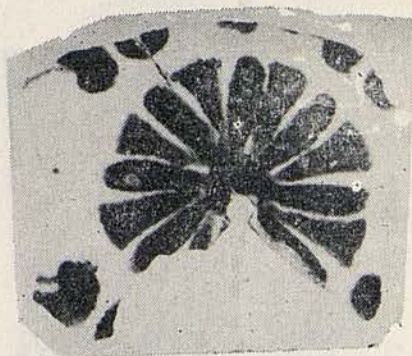
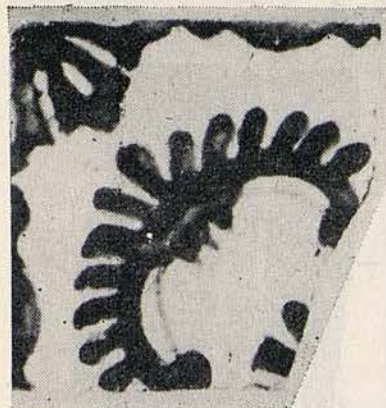
17

1

2

3